Türk Kütüphaneciliği 22, 4 (2008), 414-434

Görüşler / *Opinion Papers*

Osmanlı Devleti'nde Arşivcilik Çalışmaları

Fatih Rukancı*

Giriş

Bilimsel ve sosyo-kültürel açıdan kanıt değeri taşıyan ve taşıyabilme olasılığı olan arşiv belgelerimizin tespiti ve düzenlenmesi çalışmaları, söz konusu bilgi hazinelerimizin bir yığın olmaktan kurtarılarak bilimin hizmetine sunulması için vazgeçilmez faaliyetlerdir. Belgeleri sınıflandırmak anlamına gelen "tasnif" ya da "belge düzenleme" çalışmaları belirli bir yöntem dâhilinde ve kesinlikle konunun uzmanları tarafından yürütülmesi gereken bir dizi işlemi ifade etmektedir. Geçmişten günümüze büyük devlet olabilme özelliğini kazanmış İngiltere, İran, Çin, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Fransa ve Osmanlı Devleti gibi devletlerin ortak özelliği, elde ettikleri bilgiyi etkin bir biçimde yöneterek kullanabilmeleridir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti döneminde de, milyonlarca arşiv belgesinin düzenlenerek yönetimin hizmeti sunulması için değişik dönemlerde kimi basit kimi de bilimsel olmak üzere farklı yöntemler uygulandığı görülmektedir. Uygulanan basit yöntemler sonucu arşiv belgeleri bazen konularına göre bazen dönemlerine göre ve kimi zaman da önemli ya da önemsiz oluşlarına göre bir araya getirilip koruma altına alınmıştır. Arşivcilik tarihimizde, arşivlerimizin yangınlar, savaşlar sonucu ya da elverişsiz saklama koşullarından dolayı kullanılamaz hale gelmesi düşünüldüğünde bu düzenleme faaliyetleri belgelerimizin denetim altına alınması açısından oldukça önem taşımaktadır. Ancak arşiv belgelerinin düzenlenmesindeki amaç belgelerin kabaca ayrılması değil arşiv belgelerine ve içeriğine en kısa sürede erişimin sağlanmasıdır. Dolayısıyla etkin bir erişim sisteminin uygulanamadığı düzenleme faaliyeti yalnızca belgeleri ayırma işlemi olacak ve zamanında erişilemeyen belgeler hem ilgili yönetim hem de kamuoyu

* Yrd. Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü öğretim üyesidir. E-posta: frukanci@gmail.com.

için bir sır olarak kalmaya devam edecektir. Hâlbuki arşiv belgelerimizin araştırmaya hazır halde bulundurulması hem toplumun geçmişine saygı hem de geleceğine hizmet anlamı taşımaktadır. Cumhuriyet öncesi dönemde arşiv belgelerimizi düzenleme çalışmaları, toplumsal belleğimiz niteliğindeki arşivlerimize hangi dönemlerde ne kadar önem verildiğini ortaya koyarak arşivciliğimizin bugün geldiği noktayı saptamamız ve yapılması gerekli çalışmaları değerlendirmemize yardımcı olacaktır.

Hazîne-i Evrâk Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne devrolunan yaklaşık 150 milyonun üzerindeki arşiv belgesi Osmanlılarda yazılı kâğıda gösterilen saygının ve özellikle idari kayıtların titizlikle saklandığının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devletin başkenti olan Bursa'da oluşan arşivin Timur'un Anadolu'yu istilasıyla birlikte yok edildiği bilinmektedir. Bu yüzden Fatih'e (1451-1481) kadar olan döneme ait birkaç ferman[1], vakfiyye[2] ve mülknâme[3] dışında fazla belge bulunmamaktadır. Fatih döneminden Kanuni (1520-1566) zamanına kadar geçen bir asırlık süre içinde Osmanlı Arşivi'ne intikal eden belge ve defter sayısı azdır. Bu dönem hakkında bilgi alınabilecek arşiv malzemesi birkaç yüz defterden ibarettir. İstanbul'un fethinden sonra evrak mahzeni olarak Yedikule'nin kullanıldığı bilinmektedir. Yedikule'den sonra arşivler Atmeydanı'na oradan da Sultan III. Ahmed'den (1703-1730) sonra padişahların tamamen İstanbul'a yerleşmeleriyle Topkapı Sarayı'na taşınmıştır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi…, 2000, s. XXXVIII).

Selçuklularda ve Anadolu Beyliklerinde olduğu gibi Osmanlılarda da hükümdarın "Divan" teşkilatında, her türlü yazışmaları yürüten bürokrat ekibinin yanında, kayıtları ve belgeleri, defterleri saklayan bazı görevliler ve bunların korunduğu yerler vardı. Bu durum Osmanlılarda arşivciliğin nüvesini oluşturmuştur (Çetin, 1984, s. 54). Başlangıçta Osmanlı Devleti'nin nasıl bir kayıt geleneğine sahip olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, kendinden önceki Türk-İslami idari geleneğinin etkisi altında bir kayıt sistemi oluşturduğu tah-

[1] Padişah tarafından verilen yazılı emir.

[2] Bir vakfın şartlarını bildiren resmi senet.

[3] Padişah tarafından miri arazi bir kısmının gelirinin bir veya birkaç kişiye tahsis edildiğini gösteren resmi belge (temliknâme).

min edilebilir. Abbasiler zamanında hayata geçirilmiş olan "defter" sisteminin, Osmanlılarda Kanuni'den itibaren bilinen ilk kayıt sisteminin oluşturulmasına kaynaklık etmesi, bu sistemin Osmanlıların ilk dönemlerinde de uygulandığı olasılığını güçlendirmektedir. Osmanlı Devleti'nin saraylarında Hazîne-i Hümâyûn[4] ve Defterhâne[5] Hazînesi adlı iki hazine vardı. Osmanlı kanunnâmelerine göre bu iki hazine de padişahın vezir-i azamda bulunan mührü ile mühürlenirdi. Ülkenin 25 yılda bir muhakkak, lüzum görülürse de daha kısa aralıklarla genel kayıtları (tahrirleri) yapılırdı. Bu kayıtların yazılı olduğu defterlerin birer suretleri de Defterhâne Hazînesinde büyük bir itina ve dikkatle saklanırdı. Osmanlı Devleti'nde faaliyetlerle ilgili kesin hüküm içeren yazışmalar da ilgili fonksiyonları yürüten kalemlerde saklanan defterlere kaydedilmiştir. Bu defterler klasik dönem Osmanlı bürokrasisinin kayıt ve arşiv uygulamalarında önemli bir yere sahiptir. Osmanlılarda fermân, berât[6], nâme[7] gibi belge türlerinin sûretleri belge olarak saklanmamış, defterlere kaydedilmiştir. Çeşitli dairelerin ve bunların alt birimlerinin divanlarında alınan kararlar da yine defterlere işlenmiştir. Defterler ise, yıllara göre düzenlenerek kurum arşivinde (mahzenlerde) saklanmıştır (Keskin, 2007, s. 286; Aktaş, 2000, s. 379-380; Atis, 1951, s. 175). Defterhâne'ye ait defterlerin eyalet adlarıyla sıralanmış olarak sandıkların içinde saklanması defterlerin kurum arşivinde düzenleniş biçimini ortaya koyan önemli bir veridir. Osmanlı Devleti'nin önemli mali kayıtlarından olan tahrîr defterlerinin[8] düzenleniş biçimi ve içerik tahlili, bu bağlamda önemli bilgiler sunmaktadır. Başlangıçtan itibaren, genel olarak bir bölgenin fethinden sonra veya padişahın tahta çıkışıyla birlikte yeniden düzenlenen tahrîr defterlerine, şehir halkı, mahalle adı verilen yerleşim ünitelerine bağlı sistematik bir bütünlük içinde isim isim kaydedilirdi. Bu isimler birbirlerine yakınlık oranına göre yan yana yazılırdı. Tahrîr defterlerine kaydedilen verilerin coğrafik ve sistematik bir düzen çerçevesinde ele alınmış olması arşivsel düzenlemede izlenen bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır (Keskin, 2007, s. 288).

Defterlerin korunması konusunda gösterilen hassasiyet ve titizlik en canlı

---

[4] Devlet hazinesi.

[5] Devletin mal, mülk ve arazi işleriyle uğraşan dairesi (defter-i hakani).

[6] Rütbe, nişan ve imtiyaz verildiğini bildiren ferman.

[7] Mektup.

[8] Arazi hakkında bilgilerin kaydedildiği defter.

ifadesini Sultan III. Mustafa (1757-1774) döneminde Ordu Divânı'ndan yayımlanan bir fermânda bulmaktadır. Fermânda özetle; Devlet-i Aliyye'nin hazinesi olarak görülen defterlerin sağlam ve güvenli bir mahalde bir yaprağına hatta bir harfine zarar gelmeyecek şekilde saklanması gerektiği emredilerek, aksi takdirde ilgililerin cezalandırılacağı ima edilmektedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi…, 2000, s. XXXV). I. Abdülhamid (1774-1789) döneminde de 1200/1785 tarihinde, Dîvân-ı hümâyûn bürokrasisini idâre eden Reisülküttâb'a hitâben, önemli defter ve belgelerin saklanması hususunda emirlerin çıkarıldığını görüyoruz. Bu emirlerde özetle, Reisü'lkütâb'a, Dîvân-ı hümâyûn kaleminde mevcûd olan mektûb, andlaşma ve devlete ait önemli kayıtların zabt edildiği önemli cüzler ve defterlerin, devamlı olarak korunmalarının öncelikle yapılması gerekli işlerden olduğu belirtilmektedir (Candemir, 2002, s. 39).

Defter dışında bürokrasiye ait işlem görmüş belgeler, müsveddeleriyle birlikte aylık olarak torbalara konulmuş, bir aylık belgeleri içeren bu torbaların üzerine ait olduğu daire adı ve içerdiği tarihleri belirten bir not yazılmış ve çoğunlukla deri kaplanmış sandıklarda saklanmıştır. Her dairenin gün içinde oluşan belgeleri bir tomarı, her ayın tomarlarından oluşan belgeleri ise bir torbayı oluşturmuş; her yılın torbaları da bir veya gerekli durumlarda daha fazla sandık içine konulmuştur. Her sandığın üzerine, o sandık içinde bulunan belgeleri niteleyen etiketler yapıştırılmıştır (Afyoncu, 1994: 103; Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000: 5). Arşiv sisteminde padişahların hatt-ı hümâyûnları[9] özel bir yere sahip olmuştur. Hatt-ı hümâyûnlar görüldükten sonra Reisü'lküttâb'a teslim edilir ve o da her ay bunları birer torbaya koyup mühürledikten sonra nezâreti altında mahsus bir sandığa koyup koruma altına alırdı. Böylece padişahların sadrazamlara gönderdikleri hatt-ı hümâyûnlar ayrı ayrı torbalarda saklanmaktaydı (Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, s. 8).

XVIII. yüzyıl ortalarına kadar kaliteli ve disiplinli bir kadroyla titizlikle korunan arşiv belgeleri devletin sınırlarının genişlemesi, Osmanlı bürokrasisinin buna hazırlıklı olmayışı, rehavet ve umursamazlık gibi nedenlerle bazı ihmal ve tahriplere maruz kalmıştır. Arşiv belgelerinin yangın, su baskını, elverişsiz koşullar, depoların yetersizliği vb. olumsuzluklardan dolayı gerektiği gibi koruna-

[9] Padişahın herhangi bir iş için kendisinin yazdığı yazı.

madığı görülmüştür (Çetin, 1985, s. 64). Vakanüvis[10] Lütfi Efendi, Tarihi'nde arşivlerimizin o günkü durumunu şu sözlerle ifade ediyor: *"... Devâirde biriken ve hükmü kalmayan evrâk ne olursa olsun. Yani gerek hutût-ı hümâyûn (padişah yazıları) ve gerek senedât-ı düveliyye bulunsun üzerleri açık mahzenlere atılır, karmakarışık birbirleri üzerine yığılırdı. Muhafazalarına muvazzaf müdür ve katip misillu memur olmayıp o kadar tekayyütsüzlük câri idi ki hamalları beş on kuruş ile itma ederek bir kimse güpegündüz o mahallere gitse alabildiği kadar şeyleri toplayıp götürse kimsenin vazifesi değil idi. Yalnız divân kalemi defâtir ve kuyudâtı muhafaza altında bulunup kusur evrâk-ı resmiyenin topu bu halde idi. Bundan başka mahzenlerin üstü mürûru zaman ile eskiyip yağan yağmurlar (evrâk-ı matruda) ya sirâyetle hemen yüzde ellisi rutubetten birbirine yapışıp telef olmuştur..."* Vakanüvis Lütfi Efendi'nin verdiği diğer bilgilere göre padişah yazıları, ahitnâmeler ve önemli tarihi belgeler zamanla ilgisiz kişilerin eline ve zimmetine geçmiştir (Atis, 1951, ss. 176-177).

Osmanlı bürokrasisi XIX. yüzyıla gelinceye kadar pratik ve oldukça hızlı işleyen bir yapı arzetmekteydi. Devlet daireleri genel olarak işlemlerini bir belge üzerinde yürütür ve meseleyi sonuçlandırırdı. Yani, aynı belge içeriği gereğince devletin ilgili kalemlerinde dolaşır; görüşler ve açıklamalar ilave edilerek karara bağlanırdı. Bu nedenle bu dönem evrâkının ekleri fazla değildir. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden ve özellikle Tanzimat'dan itibaren bürokrasinin, gelişen dünya şartlarının da bir sonucu olarak büyümesi, gelişmesi ve daha ayrıntılı bir duruma gelmesi üzerine, müesseseler arasında evrâk alış-verişinin de arttığı görülmektedir. Bu artışa paralel olarak bürokraside başvurulacak evrâkın düzenli bir biçimde muhafaza edilmesi ve aranıldığında kolaylıkla bulunması sorunu gündeme gelmeye başlamıştır. Çünkü devlet işlerinin kısa sürede ve hızlı olarak görülmesi açısından bu konu son derece büyük öneme sahipti. Bütün bu gelişmeler modern bir arşiv için gerekli olan teorik alt yapıyı oluşturmuş ve belgelerin yeni bir sistemle korunması ve tasnif edilmesi düşüncesini ön plana çıkarmıştır (Candemir, 2002, s. 40; Akyıldız, 1995, s.59).

Arşiv depolarında görülen düzensizlikler ve depoda yapılan belge aramalarının olumsuz sonuçlanması, arşivlerin düzenlemesi için bir çalışma başlatılmasını

[10] Döneminin olaylarını kaydetmekle görevli resmi devlet tarihçisi.

zorunlu kılmıştır. Zira arşiv belgelerindeki dağınıklık ve düzensizlik hem bürokrasinin aksamasına hem de belgelerin çürüyüp yok olmasına neden oluyordu. Belgelerin yok olmasındaki bir başka önemli neden savaşlardır. Osmanlı ordusu savaşa giderken başta vezir-i azam ve serdâr-ı ekrem olmak üzere yüksek dereceli devlet adamları da sefere katılırdı. Devlet işlerinin aksamaması ve işlemlerin yürütülmesi için bir kısım önemli siciller ve kayıtlar da birlikte taşınıyordu. XVI-I. yüzyılın sonundan itibaren, cepheye giden arşiv malzemeleri de yenilgi ile sona eren savaşlar sonunda, savaş meydanında bırakılmıştır. Savaş ganimeti olarak elimizden çıkan bu belgelerden tahribe uğramayan bir kısım belgenin halen yabancı arşivlerde olduğu bilinmektedir (Çetin, 1984, s. 56).

Hazîne-i Evrâk'ın ve Bâbıâli Evrâk Odası'nın Kuruluşu ve Sonrası

Hazîne-i Evrâk'ın kuruluşu, Tanzimat döneminde yapılan idarî reformlara bağlı bir olgudur. Dolayısıyla Tanzimat sonrası Osmanlı merkez teşkilatı ve bürokrasinde göz ardı edilemeyecek bir öneme sahiptir.

Modern arşivciliğe geçişte ilk adımlar 1845 tarihinde dönemin Maliye Nazırı Safveti Paşa tarafından atılmıştır. Safveti Paşa'nın girişimiyle Bâb-ı Defteri[11] döneminden kalan ve Topkapı Sarayı'ndaki Enderûn Hazînesi'nde saklanan milyonlarca belgenin günümüz düzenleme anlayışına uygun olarak kalemlerine göre ayrılıp depolara yerleştirildiğini görüyoruz. Safveti Paşa Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa'ya sunduğu tezkirede, Maliye Hazinesi'nden kâtipler görevlendirerek Enderûn'daki defterleri tek tek incelettiğini ve her bir defteri ait olduğu kalemlere göre ayırttığını bildirmiştir. Bu girişimi, arşiv belgelerimizin düzenlenmesinde ileride uygulanacak olan modern yöntemlerin ilk işareti olarak değerlendirmek mümkündür (Aktaş, 1985, ss. 67-68; Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, s. 11). 11 Zilkâde 1262/1 Kasım1846 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında bir Hazîne-i Evrâk'ın kurulması konusu ele alınmıştır. Buna göre; devleti ilgilendiren önemli konulara ait resmi evrâk, kayıtlar ve yazışmaların, o güne değin Bâbıâlî civârındaki mahzenlere ve Defterhâne'ye konulmakta ise de, söz konusu mahzenler, rutubetli olmaları dolayısıyla birçok evrâkın çürüdüğü, bazılarının da muhâfaza edildikleri yerin sıkışık olmasından dolayı birbirine karışıp yırtıldığı

[11] Osmanlı sarayında tutulan defterler.

belirtilmektedir. Öte yandan, Defterhâne'de bulunanların da perişan bir halde olduğu, herhangi bir eski evrâka ihtiyaç duyulduğunda bulunmasını imkânsız hâle getirdiği ve belki de çoğunun telef ve zâyi olduğu belirtilmektedir. Bu durumun ise kabullenilemeyeceği ve devlete ait belgelere itinâ gösterilmesi gerektiğinden, bunların münâsip bir yere konulması lüzûmlu görülmektedir (Candemir, 2002, ss. 41-42; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde-i Mesâil-i Mühimme). 1846 yılında Defterhane'de ve Bâbıâli civarındaki mahzenlerde saklanan resmi belgelerin gerek yer darlığı gerekse rutubetten dolayı parçalanıp yok olmasını engellemek için buradaki belgelerin taşınıp korunacağı Hazîne-i Evrâk adıyla bir arşiv binası yapımına karar verilmiştir. Binanın yapımına paralel olarak söz konusu mahzenlerdeki belgelerin ayıklama ve imha çalışmalarına başlanmıştır. Bâbıâli kalem amirlerinden oluşan bir Meclis-i Muvakkat kurularak 1849 yılında bir nizamname yayınlanmıştır. Nizamnameyi hazırlayan heyetin "devletin kuvve-i hafızası" olarak nitelendirdikleri arşivlerimizin düzenlenmesi ve saklanması için kurulan Hazîne-i Evrâk'ın da dünyadaki benzerlerinde olduğu gibi başta tarih bilimi olmak üzere diğer bilimsel çalışmalara açık olarak düşünülmüş olmayıp devlet görevlilerinin karşılaşacağı güçlükleri çözmede kullanılacak bir danışma merkezi olarak düşünüldüğü görülmektedir. Hazîne-i Evrâk'ın kurulması sırasında akılcı davranılmış bina, personel ve mevzuat üçlüsü beraberce ele alınarak hem zaman kaybı önlenmiş, hem de başarının sağlanması için gerekli olan olumsuzluklar ortadan kaldırılmıştır (Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, ss. 12-13; Candemir, 2002, s. 42). Hazîne-i Evrâk'a konulacak belgelerin en azından kaba bir tasnife tabi tutulması gerekmekteydi. Bu nedenle öncelikle Hazîne-i Evrâk Nazırı Muhsin Efendi'nin[12] de içinde bulunduğu bir komisyon geçici teşkilat şeması ve tasnif talimatı çıkardı. Bu geçici talimatname uyarınca Bâbıâli kalemlerinden seçilen memurlar kendi kalemleriyle ilgili arşiv malzemesinden arşiv belgesi niteliği taşıyanları ayırmış, bu belgelerin tarihini belirleyerek özetlerini çıkarıp defterlere kaydetmişlerdir. Hazîne-i Evrâk'ta saklanması gerekli belgeler ayrıldıkça torbalara konularak mühürlenip yerine konulmak üzere Hazîne-i Evrâk nazırına teslim edilmiştir. Hazîne-i Evrâk nazırı kendisine teslim edilen bu belgeleri tek tek kon-

[12] Kuruluş, başlangıçta Hazîne-i Evrâk Müdîriyeti olarak adlandırılmışsa da, Sadâret Mektupçusu Muhsin Efendi'nin önceki makamına nispeten daha alt bir rütbe olduğundan, vazifesinin gereği olarak Meclis-i Vâlâ'da bazı toplantılara katılması lüzumlu görüldüğünden kendisine nâzır unvanı verilmiştir.

trol ederek fihrist şeklinde kataloglarını hazırlayarak sandıklara koymuştur. Her sandığın üzerine içinde hangi kalemin belgelerin olduğu, numarası, tarih aralığı yazılmış ve Hazine Evrâk'a devrine kadar eski yerlerinde korunmuşlardır (Aktaş, 1985, s. 68; Akyıldız, 1995, s. 76). Getirdiği modern arşivcilik görüşüyle arşivcilik tarihimiz açısından oldukça önemli olan bu nizamnâme[13] ile ayrıca;

-Bâbıâli kalemlerinin yazışma ve kayıt usullerinde bazı değişiklikler ve yenilikler yapılarak, Hazîne-i Evrâk'taki çalışmalar ve düzenlemeler ile paralellik sağlanmış,

- Bâbıâli dairelerinin, arşiv malzemelerini Hazîne-i Evrâk'a devir esasları ortaya konulmuş ve uygulanmış,

- Tasnifin konu ve idari teşkilat esasına göre yürütülmesi, her kalemin belgelerinin tasnifinin önce kendi bünyesinde yapılması ve daha sonra Hazîne-i Evrâk Nezareti'nin görüşüne sunulması, Hazîne-i Evrâk'ta saklanması lüzumlu görülmeyen belgelerin belirli bir düzen içinde torba ve sandıklarda saklanmaya devam etmesi gibi önemli kararlar alınmıştır (Çetin, 1984, ss. 58-59).

Avrupa'yı dış görevlerinde tanıyan, arşivlere ve kütüphanelere verilen önemi gören Mustafa Reşid Paşa'nın 1846 yılında irâde-i seniyye ile kurduğu Hazîne-i Evrâk binasının tamamlanarak belgelerin ayrımı ve tasnifi ile ilgili Meclis-i Muvakkat'ın aldığı kararla eski kayıtların üç kısım olarak ayrılıp düzenlenmesine karar verilmiştir. Birinci kısım: 1785 tarihinden Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) cülûsuna[14] kadar olan belgeler; İkinci kısım: Sultan Abdülmecid'in cülûsundan 1848 yılına kadar olan belgeler; Üçüncü kısım: 1848 yılından sonra birikecek belgelerden oluşmaktadır. Üç kısma ayrılan bu belgeler konularına göre ayrılarak tarih sırasına koyulmuştur. Padişahlara ve önemli olaylara göre yapılan bu düzenleme belgelerin ait oldukları kurumlarla bağını koparmıştır. Hazîne-i Evrâk'ın sahip olduğu önemli defter serilerinin saptanması ve bir katalogda adları ve tarihleri bakımından gösterilmesi bakımından önemli bir arşivsel çalışma, 1870'de "Mahzen Defteri" adıyla iki cilt halinde Beylikçi Kisedarı Hasan Ziver Efendi tarafından düzenlenmiştir. Bu düzenleme Osmanlı Dönemi'ne ait ilk arşiv envanteri olarak kabul edilebilir. Ayrıca Defterhâne-i Amire civarındaki mahzenlerde dağınık olarak bulunan belgelerden Sultan I. Mahmut (1730-1754) zama-

[13] Tüzük

[14] Padişahın tahta çıkması.

nından Sultan II. Mahmut (1808-1839) zamanına kadar hüküm süren padişahların çeşitli konulara dair hatt-ı hümâyûn ve irâdeleri[15] torbalanıp, konularına göre tutulan defterleriyle birlikte 1872 yılında bugün Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın bir deposu olarak kullanılan Hazîne-i Evrâk'ta koruma altına alınmıştır (Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, s. 25; Çetin, 2006, ss. 11-12).

Hazîne-i Evrâk'ın kurulması zincirleme bir etkiyle Bâbıâli Evrâk Odası'nın kurulmasını da gerektirmiştir. Bâbıâli'de Hazîne-i Evrâk'ın kurulması, buraya evrâk sevkini düzenleyecek ve yazışmaları kontrol altında tutacak bir Oda'ya ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Böylelikle arşiv-bürokrasi ilişkisini kuracak iki kurum ortaya çıkmıştır. Bir yandan eski belgelerin tek bir merkezde, emniyetli bir biçimde tasnifi, düzenli bir şekilde muhafaza edilebilmesi ve başvurulması gerektiğinde kolaylıkla ulaşılabilmesi için "Hazîne-i Evrâk" denen modern arşiv, *"diğer yandan da gerek Bâbıâli'ye gelen ve gerekse buradan taşraya vs. yerlere yazılan evrâkın akışının düzenli ve aksamadan yapılabilmesi için Bâbıâli Evrâk Odası"* kurulacaktır. Bâbıâli Evrâk Odası, 12 Şaban 1267 /12 Haziran 1851 tarihinde sâdır olan bir irâde-i seniyye ile kurulmuştur. Bâbıâlî Evrâk Odası'nın kuruluşunu gerçekleştiren bu irâdede, daha önce söz konusu olan aynı gerekçeye rastlanılmaktadır. Özellikle bürokratik yoğunluğun ve resmi evrak sirkülâsyonunun kontrol altına alınması; daha açık olarak ifade edersek, günümüzde belge yönetimi ya da kayıt yönetimi olarak adlandırılan işin, Hazîne-i Evrâk'dan sonra Sadâret bürokrasisinde de bir gereklilik olarak ortaya çıktığı görülmektedir (Candemir, 2002, ss. 56, 60). 24 Şevvâl 1277/5 Mayıs 1861 Tarihli Nizâmnâmeye göre Bâbıâli Evrâk Odası yalnızca İstanbul'daki devlet dâireleri ile hazinelerinden Sadâret'e gelen ve Bâbıâlî'den İstanbul'daki söz konusu bu dairelere gönderilen yazışmaların, kayıt işlemlerinin yerine getirilmesinden sorumluydu. Ayrıca her bir dâire için, "âmed" ve "reft"[16] adıyla iki defter tutulması gerekmekteydi. Zikredilen nizâmnamede kayıt usulü şöylece tarif edilmektedir: *"...meselâ Bâb-ı Vâlâ-yı Ser-askerî'den bir tezkire yâhud takrîr geldikde taraf-ı müsteşârî'den ba'de'l-işâre evrâk odasına verilerek..."* derhal o evrâkın numarası, tarihi, kaç kıt'a evrâk olduğu, yani leff[17] sayısı âmed defterine, özetlenerek kayıt edilecekti. Ayrıca, odaya mahsûs kayıt numarası da verilecek ve havâle olunan yere

[15] Padişahın emri (irâde-i seniyye).
[16] Gelen evrak defteri, (amed), giden evrak defteri (reft).
[17] İliştirilmiş, ek.

gönderilerek teslim edilecekti. Bu aşamadan sonra gönderildiği yerde işlem gören ve ilgili daireye gönderilen evrâk, tekrâr Bâbıâli Evrâk Odası'na getirilerek, nereye gönderildiği bu ilk kayda, yani âmed defterine işâretlenecekti. Bu tür bir kayıt metoduyla sonuç olarak; bir evraka ihtiyaç duyulup da aranıldığı zaman, ilk olarak ne zaman odaya geldiği, nereleri dolaştığı ve o gün nerede muamele gördüğünün kolayca anlaşılması hedeflenmekteydi. Ayrıca bu sayede, işlemleri tamamlanan bir evrâkın, *"battâl"* a verilip, verilmediği ve hangi durumda olduğu derhal bilinecek ve evrâk hakkında bilgi isteyen tarafa bildirilebilecekti. Bâbıâli'den *"re'sen"* devlet dâirelerine yazılacak tezkireler ile gelen yazılara verilen cevaplar için ise yine *"reft"* denilen bir defter tutulacaktı. Bu reft defterine, gönderilecek tezkirenin özeti ve sıra numarası konularak, kitâbet odasına sevkedilecekti.[18]

Bu nizâmnâme ile Bâbıâli Evrâk Odası, Dersa'âdet'de bulunan bütün devlet dâireleri ve nezâretler arasında meydana gelen yazışmaların giriş ve çıkış noktası olarak kabul edilmiştir (Candemir, 2002, ss. 56, 60-62).

1883 yılında Defterhâne-i Âmire[19] civarındaki mahzende yapılan çalışma sırasında, hatt-ı hümâyûnlar ve iradeler içeriklerine göre konuları dikkate alınarak ayrılmıştır. Bu çalışma sırasında belgeler üzerinde yer alan hatt-ı hümâyûnlar kesilerek asıl belgeden bağımsız olarak ayrılmıştır (Akyıldız, 2004, ss. 156-158). Modern arşivcilik anlayışıyla asla bağdaşmayan bu uygulama sonucunda hatt-ı hümâyûnların hangi karar ve konuyla ilgili olduklarını tespit etmek neredeyse imkânsızdır ve bunlar kanıtlayıcı değerlerini yitirmişlerdir.

1892 yılında ise Sadrâzam Cevad Paşa zamanında Hazîne-i Evrâk'ta ve diğer devlet dairelerinde belgelerin korunması ve arşivlenmesinde dosya usulü sistemine geçilmiştir. 21 Muharrem 1310/14 Ağustos 1892 tarihinde Sadâret Mektûbî kalemi tarafından gönderilen emirde, gerek Bâbıâlî'de ve gerek merkezî devlet dâirelerinde ve şubelerinde dahi en küçük işlere varıncaya kadar, bütün devlet işlerine ait olmak üzere, dâireler arasında görüşülen tezkire ve yazışmaların koçanlı olarak muhâfaza edilmesi istenilmekteydi. Bu usulün, kayıtların bir kat da-

[18] Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, *Meclis-i Tanzimat Defteri*, nr. 2, s. 2; Düstûr, I. Tertîb, C. IV, 58-59.

[19] Kasik dönemde nişancıya bağlı bir teşkilat olarak çalışan ve arazi tahrirleri, tımar kayıtları, vakıf muamelâtı ile ilgili defterlerin tutulduğu, üzerlerinde işlemlerin yapıldığı ve muhafaza edildiği yer olan Defterhâne, Divân-ı Hümâyûn toplantıları sırasında sadrazamın mührüyle açılıp-kapanan temel bir daire ve arşiv idi.

ha kontrolünü sağlaması için, ilgili bütün dâirelere tebliği emrediliyordu. Ancak bu sistemin sağlıklı bir şekilde sürdürüldüğünü söylemek mümkün değildir (Candemir, 2002, s. 80).

1908 yılında ilan edilen II. Meşrutiyet döneminde arşivciliğimiz açısından önemli çalışmalar başlatılmıştır. Bu dönemde arşiv belgeleri bilimin hizmetine sunulacak başvuru kaynakları olarak görülmeye başlanmıştır. Arşivler araştırmalara açılmış, tasnif heyetleri Hazîne-i Evrâk'ta bazı çalışmalar yapmış ve arşiv belgelerine dayalı yayınlar yapılmıştır. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet mahzenlerinde unutulmuş 518 araba yükü arşiv malzemesi ayıklanması ve düzenlenmesi için Sadâret bahçesi içinde Sadrâzam Ahmet Cevâd Paşa'nın kütüphane olarak yaptırdığı binaya taşınmıştır. Bu dönemde Tarih-i Osmânî Encümeni Reisi olan Abdurrahman Şeref Bey'e Topkapı ve Sultanahmet civarında bulunan depolardaki arşiv malzemesinin araştırılarak düzenlenmesi görevi verilmiştir. Abdurrahman Şeref Bey bir komisyon kurarak 1910 yılından 1914 yılına kadar tasnif çalışmalarını sürdürmüştür. Tasnif çalışmalarının yarım kalmasında, Hazîne-i Evrâk müdürünün tasnif işinden çekilmesi ve tahsisatın kesilmesi gibi olumsuzluklar etkili olmuştur. Bâbıâli Kütüphanesi'ne Topkapı Sarayı mahzenlerinden taşınmış eski belgelerin düzenlenmesi için yeni bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyon Efdalüddin Bey, Reşad Fuad Bey, Ahmed Refik Bey, Ahmed Tevhid Bey, Hoca Hüsameddin Efendi, Mahmud Nedim Bey (Hazîne-i Evrâk Müdürü) gibi kişilerden oluşuyordu. Bu çalışma sonucunda 180 bin arşiv belgesi saltanat sırasına göre düzenlenmiştir. Ödeme konusundaki anlaşmazlıktan dolayı düzenleme işleri durdurulmuştur (Binark, 1980, ss. 26, 32; Çetin, 2006, s. 14-15).

Yine 1331/1913 tarihinde Bâbıâlî Evrâk binasının zemin katının Hâriciye Hazîne-i Evrâkı olarak kullanılması uygun görülmüştür. Bu bodrum katında biriken, sandık ve torbalar içerisinde perişan bir halde bulunan evrakın; Sadâret, Hâriciye, Şûrâ-yı Devlet ve Dâhiliye Nezâreti'ne ait olduğu belirtilmiştir. Söz konusu evrâkın düzenli olarak her daireye göre ayrılan sandıklara ve önemlilerinin özel yaptırılacak karton ve kutulara konulması için altı-yedi memur ayrılması, gerekli tahsîsât ile taşıma ücreti bedelinin temin edilmesi Bâbıâli Evrâk Odası Müdürü ile diğer evrâkı bulunan dâirelerin evrâk müdürleri tarafından 20 Kânûn-ı sânî 1329 (6 Rebiülevvel 1332) / 2 Şubat 1914 tarihinde Sadâret'e bildirilmiştir. Mâliye Nezâreti ile yazışmalar yapılarak, belgelerin korunması için harekete ge-

çilmiştir. Bu iki örnek evrâk odalarının ve özellikle Bâbıâlî Evrâk Odası'nın önemini vurgulamaktadır (Çetin, 1985, s.4).

II. Abdülhamid (1876-1909), yurt içi ve yurt dışı bütün olaylardan ânında haberdar edilmesini ister, her meseleye derin bir tecessüs[20] besler ve herkesin hâlini öğrenmeye gayret ederdi. Bunun için resmî ve hususî hafiyelerden gelen jurnalleri de dikkatle inceleyerek, bunları itina ile muhafaza ederdi. Bu nedenle Yıldız Sarayı'nda büyük bir arşiv meydana gelmiştir. 1909 yılında, II. Abdülhamid'in hal'ini müteakip Yıldız Sarayı, Hareket Ordusu Kumandanı Mahmud Şevket Paşa'nın emri ile tasfiye edilmiş; bu arada Yıldız belgeleri de Harbiye Nezâreti'ne (Bugünkü İstanbul Üniversitesi merkez binası) getirilmiştir. Arşiv malzemesi, Âyandan Ali Galip Bey'in başkanlığında teşkil olunan *"Tedkîk-i Evrâk Komisyonu"* tarafından incelenmiş; kitaplarla albüm ve jurnaller ayrıldıktan sonra geriye kalan devlete ilişkin resmî ve özel belgeleri Hazîne-i Evrâk'a (Bâbıâlî'ye) Mahmud Kemal İnal'ın başkanlığındaki heyete göndermiştir. Heyet de, bunları ayrıma tabi tutarak devlet işlerine ait olanları ilgili dairelere göndermiş, aralarında jurnaller çıktıkça onları da askerî heyete iade etmiştir.

Kitap ve albümler devrin Maârif-i Umûmiye Nezâreti'ne verilmiştir ki, bunlar hâlen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Jurnaller de teşkil olunan komisyonca yakılarak imha olunmuştur. Jurnallerin pek az bir kısmı bugün Yıldız Tasnifi arasında görülmektedir. Harbiye Nezâreti'ndeki Tedkîk-i Evrak Komisyonu'nca Hazîne-i Evrâk'a gönderilen Yıldız belgeleri, çeşitli tarihlerde oluşturulan komisyonlar tarafından, belgelerin içeriğine ve tarih esasına göre tasnif edilmiştir. Yıldız Arşivi defterleri *"Yıldız Maruzat Defterleri"* ve *"Yıldız Tasnifi Defterleri"* başlıkları altında iki kısımda tasnif edilmiştir.

1916 yılı başlarında Sadâret Dairesi tarafından bir komisyon kurularak kalemlerde bulunan belge ve iradelerin düzenlenmesi ve korunması amacıyla bütün kalemlerde uygulanacak bir talimatname hazırlatılmıştır. Talimatnameye göre; dosyalanacak tüm belgeler ve iradelerin öncelikle "dosya usulü tasnif sistemi" uyarınca kayıt altına alınması; Sadâret makamının saklanmasını istediği belgeler dışında kalemlerde hiçbir belgenin bırakılmaması ve her türlü belgenin asıl ve sûretlerinin dosyalarında korunması istenmektedir. Komisyonun çalışmaları esnâsında en fazla dikkati çeken ve önem verilmesi istenen durum, dosya usulünün

[20] Bir konunun iç yüzünü araştırma.

devlet dâirelerince bilhassa *"devâ'ir-i erba'a-i Bâbıâli"* olarak tabir edilen; Sadâret, Hâriciye, Dâhiliye, Şûrâ-yı Devlet tarafından tamamen uygulanamamış olmasıdır. Bu arada belge ve vesîkaların ayıklama ve tasnifinin artık bir bilim dalı olarak kabul edildiğini gösteren şu ifâdelere rastlıyoruz. *"...evrâk ve vesâ'ik-i devletin usûl-ı tefrîk ve tasnîfi el-yevm bir fenn-i mahsûs mâhiyeti iktisâb etmiş..."*. Bu noktada Sadrâzam Cevâd Paşa'nın Sadrâzamlığı devrindeki dosya tertibatı örnek alınıp, bütün devlet dâirelerine tamîm edilerek dosyalar yaptırılmakla birlikte, eskiden beri her devlet dâiresinin farklı kayıt sistemine sahip olduğu ve yanlış tasnifte bulunulduğunu belirtmektedir (Osmanlı Arşiv Rehberi, 2007; Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, ss. 28-29; Candemir, 2006, ss. 89-90). Bâbıâli Evrâk Odası'nın kurulması ve işleyişinin ardından münâsebette bulunduğu nezâret ve dairelerde de evrâk odaları kurulmuştur. Numara verme usulü, Gelen-Giden şeklinde defter tutma şeklindeki uygulamalara bu evrâk odalarında da rastlanmaktadır. Birbiri ardına yapılan nizâmnâmelerle yazışma usul ve esâsları yeniden düzenlenmiş, müteselsil (ardışık) numaralı merkezden taşraya gönderilen emirler için giden, taşradan verilen cevaplar için gelen evrâk defterleri tutulmaya başlanmıştır. 1280/1863 tarihinde nezaretin evrak odasını düzenleyen nizâmnâme ile *"nereden gelen evrâk, hangi defterlere kaydedilecek, kayıtları yapılan evrâka nasıl numara verilecek ve kim tarafından nereye yollanacaktır"* gibi hususlar da düzenlenmiştir (Öztürk, 1995, s. 68; Candemir, 2006, ss. 104-105).

Yine bu dönemde düzenlenmesi amacıyla çeşitli yerlerden derlenip toplanan belgeler Ayasofya Camii'nin mahfillerine konulmuştur. İmparator II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyareti sırasında Ayasofya'yı gezmesi ihtimali düşünülerek belgeler mahfillerden alınmış caminin galerisindeki papaz odalarına küreklerle doldurulmuş ve uzun yıllar orada güvercin pislikleri ve yağmur sızıntıları altında kalmıştır (Türkay, 196, ss. 45-46; Atis, 1951, s. 178). 1916 yılı sonlarında, daha çok Evkaf'a ait olan bu belgelerin incelenerek düzenlenmesi için görevlendirilen özel bir heyet tarafından, içerik itibariyle ayrılıp kısım kısım sandıklara konulmuştur. Bunların içinde Evkaf belgeleri dışında, Askeriye, Mülkiye, Bahriye ve Maliyeye ait 1444'ten 1839 tarihine kadar çok önemli ve eski belgeler bulunduğundan bunların kendi bakanlıklarınca seçilecek bir uzman tarafından ayrılıp tasnif olunarak güvenli yerlerde saklanması kararlaştırılmıştır (Belgelerle Arşivcilik Tari-

himiz, 2000, ss. 29-30). Evkaf Nezareti'ne ait yaklaşık 5.500.000 adet belge 1947 yılında İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'nden Osmanlı Arşivi'ne devredilmiştir (Sertoğlu, 1955, s. 83).

Tanzimattan önceki dönemde eyaletlerde ciddi ve süreklilik arzeden bir arşivleme sistemi oluşturulamadığından taşra idaresinde önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine merkezi yönetim, taşra arşivleme sistemini belirleyerek yerel yöneticilere bildirmiştir. Önceleri her beylerbeyi kayıtlarını tayin edildiği yere naklettiğinden sonradan gelen yönetici daha önceki emirlerden haberdar olmadığından birçok işin yapılmadığı anlaşılmıştır. Bu yüzden bundan sonra merkezden gelen her hükmün sûretlerinin özel olarak hazırlatılacak ciltli defterlere kaydedilip Beylerbeyi Divânı'nda mühürlü kese içinde defter sandıklarında saklanması ve sonradan gelecek her beylerbeyinin de birbirine devretmesi kesin bir dille emredilmiştir.

Sancaklarla ilgili bazı defterlerin de eyalet merkezinde muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Çünkü bir sancak başka bir Beylerbeyiliğe bağlandığında o sancak ile ilgili icmâl ve mufassal defterleri de yeni eyalet merkezine nakledilmektedir. Sonuç olarak Tanzimat öncesi taşrada arşivler daha çok yerel idarecilere ait olan genelde ahşap konaklarda muhafaza edilmişlerdir. Tanzimattan sonra ise Osmanlı Bürokrasisi yoğunlaşmış buna bağlı olarak üretilen evrak sayısında da ciddi artışlar olduğu gözlemlenmiştir. Taşrada oluşan bürokratik malzemenin arşivlenmesi, gerek evrakın iyi bir şekilde korunması gerekse günlük bürokrasinin düzgün işleyişini kolaylaştırmak açısından çok önemlidir. Yeni kurulacak evrak mahzenlerinin hükümet konakları yakınında kurulmak istenmesinin nedeni de hiç kuşkusuz taşra bürokrasisinin hızlı ve etkin çalışmasını sağlamak amacıyla olmalıdır. Arşivler odalar şeklinde inşa edilmiş ve belgeler için sabit dolaplar yapılmıştır. Belgelerin tasnif yönteminde ise kalemlerine göre ayırma ve kronolojik sıraya dizme işlemlerinin uygulandığı tahmin edilmektedir (Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz, 2000, ss. 41-44).

Osmanlı Devleti'nde arşiv malzemesinin tasnif faaliyetleri devletin en zor durumda olduğu savaş dönemlerinde dahi devam etmiştir. Nitekim Bâb-ı Âlî Kütüphanesi'nde bulunan eski belgelerin tasnifinin yapılması için Aralık 1920 tarihinde Ali Emirî Efendi başkanlığında *Vesâik-i Tarîhiyye Tasnif Encümeni* kurulup yeni bir tasnif faaliyetine başlanmıştır. 1918-1921 yılları arasında gerçekleştirilen

belge düzenleme çalışmalarına *"Ali Emirî Tasnifi"* adı verilmiştir. Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından başlayarak Abdülmecid zamanına kadar gelen belgeleri içermektedir. Tasnif sistemi olarak da; belgelerin öncelikle padişah dönemlerine göre ayrı ayrı tomar haline getirilip sandıklara ve raflara konularak daha sonra tomar halindeki belgelerin eski tarihten itibaren komisyona gönderilip, ay ay tarih sırasına konulup, konularına göre ayrıldıktan sonra numaralandırılıp mühürlenerek dosyalanmasına karar verilmiştir. Ayrıca dosyaların sıra numarasıyla kısa özetlerinin bir deftere kaydedilmesi için iki kâtibin görevlendirilmesi ve tasnif edilenlerin ait oldukları yerlere gönderilmesi istenmiş, bozulmuş ve çürüyen kayıt defterlerinin de tamir ettirilmesine karar verilmiştir. Tasnif, padişahlara göre kronolojik olmasına rağmen, her padişaha ait belgeler kendi içlerinde tam kronolojik değildir. Padişah değiştikçe sıra numarası 1'den başlanarak numaralanmıştır. Belgeler, IV. Mehmed (1648-1687) döneminden itibaren çoğalmaya başlar. Ali Emirî Tasnifi'nde siyasî ve askerî konulara ait belgeler; timar ve zeâmet tevcihleri; yabancı ülkelerle münasebetler; Divân-ı Hümayûn'a ait meseleler; maârif, inşa ve tamir gibi konularda belgeler bulunmaktadır. Ali Emirî tasnifinde, beylikler döneminden Abdülmecid zamanına kadar olan süreyi kapsayan yaklaşık 180.000 belge padişahların saltanat süreleri esas alınarak tasnif edilmiştir. Belgeler analitik envanter sisteme göre tasnif edilmiştir. 54 katalog olarak araştırmaya açılan bu fonun 54. cildi katalogların indeksidir. II. Ahmed'e (1691-1695) kadar olan dönemi içeren eden ilk 7 katalog Latin harflerine çevrilmiştir. Ayrıca birinci cildin sonunda o kataloğa ait indeks mevcuttur. Ali Emirî heyeti Nisan 1924 tarihine kadar çalışmalarına devam etmiştir. Personel adedi bir ara 13'e kadar çıkmış olan komisyondan, tahsisat meselesinden dolayı ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklar nedeniyle Ali Emirî Efendi'nin istifası ve bazı üyelerin işe devam etmemesi yüzünden tasnif işi durmuştur (Osmanlı Arşiv Rehberi, 2007).

Ali Emiri Tasnifi

Katalog Genel No	Padişah Devri	Tarih		Belge Adedi
		Hicrî	Miladî	
1	I. Osman'dan önce	676 - 681	1278 - 1282	2
	I. Osman	699	1300	1
	Orhan	739 - 758	1338 - 1357	5
1	I. Murad	761 - 788	1360 - 1386	13
	I. Bâyezîd	792	1390	1
	Emir Süleyman	811	1409	1
	Musa Çelebi	815	1412	1
	Çelebi Mehmed	811 - 823	1409 - 1420	5
	II. Murad	826 - 853	1423 - 1449	15
	II. Mehmed	855 - 885	1451 - 1480	71
	II. Bâyezîd	886 - 920	1481 - 1514	90
	I. Selim	918 - 926	1512 - 1520	37
2	I. Süleyman	927 - 976	1521 - 1569	625
	II. Selim	974 - 982	1567 - 1574	71
	III. Murad	982 - 1003	1574 - 1595	597
	III. Mehmed	1003 - 1012	1595 - 1604	328
	I. Ahmed	1012 - 1026	1603 - 1617	886
	I. Mustafa	1031 - 1032	1621 - 1623	38
	II. Osman	1027 - 1031	1617 - 1622	48
	IV. Murad	1032 - 1048	1622 - 1639	941
	Sultan İbrahim	1049 - 1058	1639 - 1648	579
3-6	IV. Mehmed	1056 - 1099	1646 - 1688	12.522
7	II. Süleyman	1099 - 1102	1688 - 1691	3.195
8	II. Ahmed	1102 - 1107	1691 - 1695	2.336
9-12	II. Mustafa	1105 - 1115	1694 - 1703	15.534
13-18	III. Ahmed	1115 - 1145	1703 - 1733	22.090
19-23	I. Mahmud	1143 - 1168	1730 - 1755	21.516
24-26	III. Osman	1168 - 1171	1754 - 1758	7.381
27-34	III. Mustafa	1171 - 1187	1757 - 1774	29.501
35-41	I. Abdülhamid	1187 - 1203	1773 - 1789	25.906
42-48	III. Selim	1203 - 1222	1789 - 1807	24.741
49	IV. Mustafa	1222 - 1223	1807 - 1808	1.932
50-52	II. Mahmud	1224 - 1255	1809 - 1839	10.107
53	Sultan Abdülmecid	1255 - 1277	1839 - 1860	123
54	İNDEKS	-	-	-

Osmanlı Devleti'nin 1922 yılında sona ermesiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi, arşivlerin korunması için tedbirler almaya başlamıştır. 1 Mart 1923 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İcrâ Vekilleri Heyeti Riyâseti'nin Kalem-i Mahsus Müdüriyeti kadrosunda Hazîne-i Evrâk yerine "Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği" kurulmuştur. Mümeyyizliğin esas görevi; Hazîne-i Evrâk'la birlikte Mülga Sadâret Dairesi'nin tüm eşyasını ve belgelerini korumaktı. Yeni hükümet tarafından gönderilen Mahzen-i Evrâk Mümeyyizliği'nin teşkilat ve görevleri hakkında 1 Mart 1923 tarihli ilk talimatnamede; mülga kalemlerde kalan belgelerin ilgililere buldurularak Mahzen-i Evrak'a konulması ve halen Hazîne-i Evrâk'ta mevcut bulunan belgelerin mükemmel surette tasnif edilerek ehemmiyetle muhafaza edilmesi emredilmiştir (Çetin, 1982, ss. 593-595; Çetin, 1984, s. 61).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Tanzimat ile birlikte kurulan idari kurumlar ve bakanlıklar da Bâbıâli'de olduğu gibi kendi bünyelerinde arşivlerini oluşturmaya başlamışlardır. Hazîne-i Evrâk dışında Evkâf, Nafia, Adliye ve Mezâhip gibi bakanlıkların kendi bünyelerinde arşivleri kurulmuştur. Bu kurumların Hazîne-i Evrâktaki düzenlemelerden yararlandıkları tahmin edilmektedir. Eyaletlerde ve sancaklarda "Paşa Divânı"nda yapılan resmi işlemler, yazışmalar ile ilgili belgeler taşra idaresi için önemli idi. Vilayet ve kazalarda kadıların kazai hükümlerle ilgili şer'i mahkeme sicilleri ve diğer resmi belgeler Hazîne-i Evrâk dışındaki bölgesel arşivlerin özünü oluşturmuştur (Çetin, 1984, s. 55). Merkezi devlet dairelerinde, belgelerin saklanmasında ve korunmasında gösterilen arşivcilik anlayışı, taşrada görevli eyalet beylerbeyi ve mahalli kadılardan da istenmiştir. Taşra teşkilatı görevlilerine, karar ve işlemlerini defterlere kaydetmeleri ve bu defterleri muhafaza etmeleri emredilmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Rumeli Beylerbeyi Mehmed Paşa'ya gönderilen 1536 tarihli fermanda *"...Bu hükm-i şerifim suretini defterde kaydeyleyüb ve kendüsin dahi aynıyle defter sandıklarında hıfz edüb daima mazmûn-ı şerif ile amel eyleyesin..."* (Kanunname, 1536). Mahalli kadı ve hâkimler de kararlarını defterlere kaydedip, bu defterleri bir sonraki görevliye devir-teslim ederek, korunmasını sağlamışlardır. Osmanlı Devleti Şeriyye Sicilleri'nin, erken tarihli koleksiyonları bu uygulama sayesinde günümüze kadar ulaşabilmiştir. Kadı ve hakimin defter tutma usulünde uyacağı hususlar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin 1814. maddesinde şu ifadelerle belirtilmektedir: *"Hakim, mahkemeye sicillat defteri vaz'edip vereceği ilamatı...muntazam bir sûrette ol deftere kayıt... ve anın hıfzına dikkat eder. Azli vuku buldukta sicillatı halefi olan hakime devir ve teslim eder"* (Başbakanlık Osmanlı Arşivi…, 2000, s. XXXVI). Gerek bakanlıklarda gerekse eyalet ve taşra teşkilatlarındaki arşivsel düzenleme-

ler daha çok belgelerin kronolojik olarak torba ve sandıklarda saklanmasına yönelik uygulamalar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin 1914 yılında İstanbul Şehremaneti[21] belgeleri üzerinde yapılan ayıklama-imha ve tasnif çalışmalarına ilişkin "Evrâk-ı Atikanın Sûret-i Tasfiyesine Dâir Rapor"da belediyeye ait belgelerin perişanlığından ve kalemlerine göre ayrılıp sandıklara yerleştirilmesinden bahsetmektedir. Rapor'a göre; İstanbul Şehremaneti'nin kuruluş tarihi olan 1854'ten 1912 yılına kadar biriken belgelerin elverişsiz koşullar nedeniyle kullanılamaz hale gelenleri imha edilmiş ya da hurda kâğıt fiyatına satılmıştır. Kullanılabilir durumda olanlar ise birimlerine göre ayrılıp Hazîne-i Evrâk'a devredilmiştir. Rapor'da bahsedilen tasfiye ve tasnif çalışması kamu kuruluşlarında gerçekleştirilen ilk ciddi arşivsel çalışmadır ve birçok belge bu çalışma sayesinde kurtarılabilmiştir (Rukancı ve Anameriç, 2006, ss. 93, 110).

Sonuç ve Değerlendirme

Osmanlı zihniyetinde kâğıt saygı gösterilen bir meta olduğundan belgeler, en küçük müsveddeler bile atılmadan saklanmıştır. Bunlar sandık, torba, kılıf, mahfaza, atlas kese gibi malzemeler içinde korunmuştur. Bu korunaklar içindeki arşiv belgeleri ise günümüzde arşiv deposu olarak karşılık bulabilecek mahzenlerde muhafaza edilmiştir. Mahzenlerdeki arşiv belgeleri ise bazen yangın, bazen yer darlığı bazen de elverişsiz saklama koşulları nedeniyle belirli aralıklarla başka mahzenlere taşınmak zorunda kalmıştır. Belgelerin taşınmasındaki bir başka neden de yeni bakanlıkların oluşturulması ve idari teşkilat yapısındaki değişikliklerdir. Bu durum, arşiv depolarının (mahzenlerin) seçiminde belgelerin artışının ve yıpranacağı koşulların dikkate alınmadığını göstermektedir. Bunun en önemli nedeni, belgelerin araştırmaya açılacağı düşüncesinin olmayışı, bir devlet sırrı olarak saklanması gerekliliği fikri olabilir. Osmanlı Dönemi'ne ait arşiv belgeleri'nin konularına göre ya da kalemlerinde kronolojik olarak ayrılması, torba ve sandıklara koyularak üzerine etiketlerin yapıştırılması Osmanlılarda arşivsel düzenleme fikrinin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak belgenin üretim amacına yönelik kanıtlayıcı değerini koruması için, ilgili olduğu işlemlere ait tüm belgelerle bir arada tutulması gerekmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinin konuya göre ya da yalnızca kronolojik olarak düzenlenmesi belgelerin idari ve fonksiyonel kanıt değer-

[21] Çoğunlukla İstanbul Belediyesi için kullanılan bir terim.

lerinin kaybolmasına neden olmuştur. Bu uygulamalar arşiv belgelerinin o dönemde koruma ve saklama amaçlı düzenlemelere tabi tutulduğunu göstermektedir. Koruma ve saklama düşüncesi o kadar sıkı prensiplere bağlanmıştır ki, görevini kötüye kullanan yani belge üzerinde tahrifat yapan ya da sorumluluğunu yerine getirmeyen kâtipler, arşiv görevlileri için zaman zaman kol kesme ve görevinden uzaklaştırma cezalarının uygulandığını görmekteyiz. Bu cezalar göz önünde tutulduğunda bugün yürürlükte olan arşiv mevzuatımızda arşivcilerin görevlerini kötüye kullanmaları durumunda caydırıcı hükümlerin bulunmaması açısından biraz abartılı olmakla beraber çarpıcı bir uygulamadır. Ayrıca, tüm torba ve sandıkların kurumdaki en üst idarecinin mührü ile mühürlenmesi ve mahzenin de onun bilgisi dâhilinde olmaksızın açılıp kapanmaması da arşivlerin gerçek anlamda bir hazine olarak saklamaya tabi tutulduğunu göstermektedir. Diğer yandan Hazîne-i Evrâk'ın başında bulunan kişinin "Nazır (bakan)" olarak atanması arşivciliğin üst yönetim katında önemsenen bir faaliyet olduğuna işaret etmektedir. Buradan hareketle 85. yılını doldurmak üzere olan Türkiye Cumhuriyeti'nin arşivleri için de bir bakanlık oluşturulup oluşturulmaması gerektiği tartışılabilir.

Özellikle Tanzimatın ilanından sonra Hazîne-i Evrâk'ın ve Bâbıâli Evrak Odası'nın kuruluşu, buna bağlı olarak çeşitli nizamname ve talimatnamelerinin yayınlanmasıyla arşiv belgelerinin belirli merkezlerde toplanması ve düzenlenme usul ve yöntemlerinde bir standart oluşturulması hedeflenmiştir. Bunun için çeşitli dönemlerde arşiv düzenleme komisyonları kurulmuştur. Ancak Osmanlı Arşivi'nde komisyonların yapmış olduğu tasnifler modern arşivcilik yöntemi açısından eksiktir. Her komisyonun görüşüne göre değişebilecek kıstaslar esas alınarak konu başlıklarının tespiti veya belgelere ulaşmakta çok fazla kolaylık sağlamayacak kronolojik yöntem ile yapılan düzenlenen belgeler bugüne kadar bilimsel literatürde defalarca kullanıldığı için olduğu biçimde korunmak durumundadır. Osmanlı Devleti zamanında yapılmış ve yararlanılabilecek durumda olan bazı fonların tasnifleri hemen hemen orijinal özellikleri korunarak araştırmaya açılmıştır. İrade tasnifleri, Hatt-ı Hümâyûn tasnifleri, Bâbıâli Evrak Odası'na ait defter ve belge dosyaları, Dîvân-ı Hümâyûn Odası defterleri, Şura-yı Devlet belgeleri ve defterleri bunlar arasındadır. Bu fonlar üzerinde bazı küçük düzenlemeler yapılmış olsa da esas olarak Osmanlı'dan kaldıkları şekli ile korunmuştur. Ayrıca, özellikle gerileme döneminden Tanzimatın ilanına kadar olan süreçte Osmanlı Devleti'nde arşivlerin ihmal edildiği ve bunun sonucu olarak bürokrasi de çeşitli sıkıntıların yaşandığı görülmüştür. Cumhuriyet Döneminde de birçok kurum ve kuruluşumuzda arşivcilik eğitimi almış uz-

man personelin bulunmayışı, yangınlar, elverişsiz arşiv depoları, belgelerimizin 1931 yılında paçavra kâğıt fiyatına Bulgaristan'a satıldığı göz önüne alınırsa geçmişteki olumsuzluklardan gerekli dersleri çıkarmadığımız ve hala arşivlerimizi ihmal ettiğimizi rahatlıkla söyleyebiliriz. Elbette ki söz konusu ihmallerin ve olumsuz uygulamaların ortadan kaldırılması arşivcilik alanındaki yasal düzenlemelerle giderilebilecektir. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yürürlüğe koyulmayı bekleyen "Milli Arşiv Kanunu"nun ülkemiz arşivcilik sorunlarının çözümüne önemli katkılar sağlayacağını ümit ediyorum.

Kaynakça

Afyoncu, E. (1994). "Defterhane", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)* c. 9. (100-104), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Aktaş, N. (2000). "Osmanlı dönemi arşivciliğimiz ve tasnif çalışmaları", *Uluslararası Kuruluşu'nun 700. Yıldönümü'nde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi. 07-09 Nisan 1999-Konya* içinde (379-387), Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Aktaş, N. (1985). "Osmanlı döneminde arşivciliğimiz ve tasnif çalışmaları". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1: 67-72.

Akyıldız, A. (1995). "Hazîne-i Evrâk'ın kurulması ve ilk tasnif usulleri (1846-1856)" *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı* (Ayrıbasım). Ankara, 69-84.

Akyıldız, A. (2004). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Atis, İ. (1951). "Türk Hazîne-i Evrâkı". *Tarih Hazinesi*, 4: 175-178.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrâde-i Mesâil-i Mühimme, nr. 658.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi. (2000). İstanbul: T.C. Başbakanlık *Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.*

Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz I (Osmanlı Dönemi). (2000). Yay. Haz. Uğurhan Demirbaş [ve diğerleri]. Ankara: DAGM Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.

Binark, İ. (1980). "Arşivlerimizin değeri ve son vak'anüvis Abdurrahman Şeref Bey'in 'Evrak-ı Atika ve Vesaik-i Tarihiyemiz' adlı yazısı". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 29* (1), 23-38.

Binark, İ. (1980). *Arşiv ve arşivcilik bilgileri.* Ankara: T.C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı.

Candemir, M. (2002). *Bâb-ı Âli Evrâk Odası.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

Çetin, A. (2006). "Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi". *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2005, İstanbul; International Symposium on Turkish Archives 17-19 November 2005, İstanbul* içinde (5-21). Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Çetin, A. (1985). "II. Meşrutiyet döneminde arşivlerimize ait belgeler". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (34): 1-64.

Çetin, A. (1985). "Osmanlı arşivlerinin tarihçesi". *Osmanlı Arşivleri ve Araştırmaları Sempozyumu-17-19 Mayıs 1985-* içinde (63-71). İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı.

Çetin, A. (1984). "Osmanlı Arşivciliği'ne toplu bir bakış". *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, 33* (2), 53-65.

Çetin, A. (1982). "Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, Osmanlı Devlet Arşivi ve Mülga Sadâret Evrakının muhafazası hakkında aldığı kararlara ait bazı belgeler" *Tarih Enstitüsü Dergisi, 12* (1981-1982), 593-606.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat (Eski ve Yeni Harflerle)*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Kanunname. (1536). Atıf Efendi Kütüphanesi, nr. 1734.

Keskin, İ. (2007). "Osmanlı arşivciliğinin teorik dayanakları hakkında" *Türk Kütüphaneciliği, 21*,(3), 271-303.

Osmanlı Arşivi Rehberi. (2007). 25 Aralık 2007 tarihinde http://209.85.129.104/search?q=cache:jKK2k5TkgHcJ:www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/rehber_osm/191_aliemiri.htm+ali+Emiri+Tasnifi&hl=tr&ct=clnk&cd=1&gl=tr adresinden erişildi.

Öztürk, N. (1995). *Türk yenileşme tarihi çerçevesinde vakıf müessesesi.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü II.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Pakalın, M. Z.. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü III.* İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Rukancı, F. ve Anameriç H. (2006). "Evrak-ı atikanın suret-i tasfiyesine dair rapor". *Belgeler, 27* (31), 91-111.

Sertoğlu, M. (1955). *Muhteva bakımından Başvekâlet Arşivi*. Ankara.

Türkay, C. (1968). "Osmanlı İmparatorluğu'nda arşiv". *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 2* (7), 44-47.